

**POLITINIO MĄSTYMO TRADICIJŲ BEIEŠKANT:
APŠVIETOS POLITINĖS MINTIES TYRIMAI
LIETUVOJE**

VILIUS MAČKINIS

Straipsnyje apžvelgiami Apšvietos epochos tyrimai Lietuvoje, bandant perteikti pagrindinius Lietuvos tyrėjų atradimus, keliamus klausimus ir idėjas, besisiejiančias su politiniu to laikotarpio mąstymu. Pirmiausia, analizuojant XVIII amžiaus Lietuvą, aptariama bendroji Lietuvos istoriografija ir istorinių tyrimų iššūkiai. Antra, pristatomas Vilniaus universiteto, kaip regioninio to meto Apšvietos centro, vaidmuo. Galiausiai pereinama prie konkrečių istorijos, literatūros istorijos ir filosofinės minties tyrimų. Šioje apžvalginio pobūdžio analizėje daugiausia dėmesio skiriama tyrėjų monografijoms ir pačioms tyrimų kryptims, bandant sutraukti atskirų tyrimų indėlį į vientisos lietuviškosios politinės minties tradiciją, kurioje XVIII amžiaus politinis mąstymas dar tik ieško savosios vietos ir reikšmės.

Ivadas

Apšvietos epocha dažniausiai siejama su racionalizmu ir mokslo atradimais, o jos simbolinė reprezentacija perteikiama filosofų įvaizdžiu. Bandant nusakyti epochos bruožus yra populiariu pakartoti Im-

Vilius Mačkinis – Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto doktorantas (el. paštas: vilius.mackinis@tspmi.vu.lt).

© Vilius Mačkinis, 2014

Straipsnis įteiktas redakcijai 2013 m. lapkričio 7 d.

Straipsnis pasirašytas spaudai 2014 m. birželio 25 d.

manuelio Kanto atsakymą į klausimą „Was ist Aufklärung?“¹, anot kurio Apšvieta yra žmogaus išsivadavimas iš negebėjimo vadovautis savo protu. Apšvietos tyrimai neišvengiamai siejami su naujomis politinėmis, ekonominėmis, religinėmis idėjomis, moksliniais, geografiniais atradimais, nauju požiūriu į pasaulį ir bandymais jį aiškinti bei klasifikuoti. Apšvietos tema neišvengiama bet kuriame istoriniame tyrime, analizuojančiame XVIII amžiaus įvykius ar mąstyseną. Neišvengiama Apšvietos tema ir nagrinėjant XVIII amžiaus Lietuvą: kokius Apšvietos aspektus galime atrasti Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (LDK), ką apie Apšvietą galime pasakyti to meto Abiejų Tautų Respublikoje (ATR)? Deja, kalbėti apie ryškius mokslinius, geografinius ar ekonominius atradimus negalime, bet kalbėti apie politinio gyvenimo tradiciją, kuri reiškėsi per respublikonišką-bajorišką politinį veiksma ir jo peržiūrą XVIII amžiaus pabaigoje, tikrai turime pagrindo. Šio straipsnio tikslas ir yra apžvelgti Apšvietos epochos tyrimus Lietuvoje, bandant perteikti ne tik pagrindinius atradimus ir keliamus klausimus bei idėjas, kurie tiesiogiai sietųsi su politiniu mąstymu, bet ir to laikotarpio kontekstą bei dabartinius jo vertinimus.

Vientisa lietuviškosios politinės minties tradicija dar tik formuojama, politinės minties istorijos tyrimai tik pradami: Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto mokslininkų kolektyvas šiuo metu jau yra parengęs Lietuvos politinės minties antologiją¹ ir tai yra ypač didelis įnašas į lietuviškąją politinio mąstymo rekonstrukciją ir apibendrinimą, tačiau, panašu, kad Apšvietos epochos tyrimų šioje srityje dar teks palaukti. Iš pradėtų darbų pažymėtinas D. Kuolio tyrimas „Res Lituana: kunigaikštystės bendrija“, kuriame bandoma pateikti vientisą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasakojimą per vyravusias bendruomenei svarbias

¹ Dementavičius J. et al., *Lietuvos politinės minties antologija I–III tomai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013.

idėjas ir viešą veikimą, tačiau kol kas publikuota tik pirmoji iš trijų numatytų tyrimo dalių², Apšvietos epocha bus analizuojama tik paskutinėje. Pažymėtini Justino Dementavičiaus³ valstybės sąvokos raidos Lietuvoje tyrimai, analizuojantys lietuviškosios politinės minties genezę, tačiau modernioji lietuviška mintis yra XIX amžiaus produktas ir jau Romantizmo epochos vaisius. Nors politikos mokslai Apšvietos laikotarpio idėjas ATR dar tik bando sujungti į vientisą politinės minties tradiciją, lietuviškoji istoriografija, filosofijos istorijos ir literatūros istorijos studijos yra daugiau analizavusios laikotarpį ir jo idėjas, todėl yra puikus indėlis į epochos istorinę rekonstrukciją ir politinio konteksto suvokimą.

Šie tyrimai neišvengiamai susiduria su keletu pagrindinių sunkumų. Vienas jų – tai pats Apšvietos ATR apibrėžimas: kokią Apšvietą turėjome LDK? Aktyvus Katalikų bažnyčios įsitraukimas į kovą su prietarais ir tamsumu liudija apie Apšviestąją Katalikybę, svarus Vilniaus universiteto įnašas ir reformuota mokymo programa patvirtina naujus mokymo(si) standartus, o tokie darbai kaip Jeronimo Stroinovskio⁴ „Prigimtinės teisės mokslas“ – ir reikšmingas politines idėjas, neatsiliekančias nuo to meto švietėjų Vakaruose. Kita svarbi problema, atsispindinti tyrimuose, gali būti įvardijama kaip Lietuvos (LDK) valstybingumo klausimo nevienareikšmiškumas. Lietuvos, tuo metu kaip niekada suartėjusios su Lenkija bendroje valstybėje, neįmanoma suprasti be Lenkijos, o laikotarpio tyrimai neįmanomi neišmanant Lenkijos istoriografijos ir Lenkijoje atliktų tyrimų, to-

² Kuolys D., *Res Lituana: kunigaikštystės bendrija*, 1 tomas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.

³ Paminėtinas J. Dementavičiaus daktaro disertacijos tekstas *Valstybės samprata Lietuvoje: modernios lietuviškos politinės minties ištakos ir raida*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2012, bei straipsnis „Trys politiškumo istorijos programos: ne galios požiūris į politikos ir istorijos santykį“, *Politologija* 1 (57), 2010.

⁴ Šį XVIII amžiaus tekstą galime skaityti ir lietuviškai – Lietuvos kultūros tyrimų institutas išleido veikalą vertimą kaip *Lietuvos filosofijos istorijos paminklų ir tyrinėjimų* programos dalį – Stroinovskis Jeronimas, *Prigimtinės teisės mokslas*, sud. Darius Viliūnas, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2011.

dėl neretai tyrinėjant iškyla Lietuvos istoriografijoje opi Lietuvos savarankiškumo problematika ir istorinis Lenkijos vaidmuo šiuo klausimu. Teigti buvus savarankišką lietuvišką Apšvietos programą XVIII amžiaus antros pusės Abiejų Tautų Respublikoje būtų šiek tiek per drąsu, tačiau palikti LDK kaip nereikšmingą ATR švietimo epochoje būtų neišmanėliška. Kitas svarbus klausimas yra pačios epochos istorinės Apšvietos laiko ribos. Nors nustatyti epochos laiko ribas nėra paprasta, dažniausiai jos siejamos su paskutinio Lietuvos ir Lenkijos valdovo atėjimu į sostą (1764 m.), tačiau laikotarpio idėjų įtakos tąsa į XIX amžių nėra tokia aiški. Pažymima, kad Apšvietos idėjos gyvavo XIX amžiaus pirmoje pusėje, tačiau, 1795 metais netekus valstybingumo, pakito šių idėjų turinys – esminiu jų akcentu tapo valstybingumo klausimas.

Straipsnyje ir bandoma apžvelgti šiuos Apšvietos epochos tyrimus, atliekamus Lietuvoje: tiek pavienius istorikų darbus, analizuojančius istorines asmenybes ar bandančius kuo detaliau ir aiškiau atkurti to meto istoriją, tiek vientisas studijas, kuriose perteikiama visa Lietuvos istorija neišvengiamai siejasi ir su Apšvietos epocha. Politinės minties tyrimų, kurie tiesiogiai analizuotų lietuviškąją Apšvietos kontekstą, trūkumas nulėmė istorinių darbų dominavimą, nes būtent jų padedami galime pradėti rekonstruoti politinio mąstymo idėjas ir idealus. Apžvalga siekiama ne tik apibendrinti tyrimus Lietuvoje, bet ir skatinti diskusiją apie politinių idėjų įtaką skirtingoms Lietuvos valstybingumo formoms bei tęsti politinių idėjų istorijos tyrimus. Straipsnyje akcentuojami monografijos ir straipsnių rinkiniai, pabrėžiantys Lietuvos mokslininkų tyrimų kryptis šiame akademiniam lauke. Šiuos tyrimus galima suskirstyti į keletą didesnių grupių: tai bendroji Lietuvos istoriografija, Vilniaus universiteto, vaidinusio svarbų vaidmenį Apšvietos idėjų sklaidoje, istorija ir mokslininkų tyrimai, kurie dėlioja bendrą Apšvietos paveikslą.

1. Bendroji Lietuvos istoriografija: XVIII amžiaus įvardijimo problemos

XVIII amžiaus Lietuvos istorija paženklinta karų nualintos Abiejų Tautų Respublikos bandymu reformuotis, kurio kulminacija galima laikyti 1791 metais priimtą Gegužės 3-iosios konstituciją ir palaipsnių valstybės savarankiškumo netekimą bei žlugimą, kuriuos žymi ATR 1772, 1793 ir 1795 metų padalijimai. Tai atsispindi ir šio laikotarpio įvardijimuose Lietuvos istoriografijoje: „Reformos ir valstybės žlugimas. 1764–1795 metai“⁵, „Reformų bandymų laikotarpis“⁶ ar „Paskutiniai reformų bandymai ir nepriklausomybės galas“⁷. Pabrėžiamas laikotarpio kaitos elementas – „Baroko saulėlydžio pradžia“, „Apšvietos žingsniai“⁸. Tiek Apšvietos ideologija ir valstybės reformos (ar bandymai jas daryti), tiek valstybės politinio savarankiškumo nuosmukis yra lūžiniai istorijos momentai, kurie neišvengiamai atsispindėjo politinėse nuostatose ir pažiūrose. Būtent tokiose nuostatose glūdinčios politinės idėjos, kurios tapo reformų pagrindu ir vidinių bei išorinių (tarpvalstybinių) politinių kovų ir aistrų dėl ATR ateities katalizatoriumi, paieškos yra svarbus uždavinys norint tiek perprasti ATR istoriją, tiek įsigilinti į to meto politinį mąstymą ir papildyti lietuviškosios politinės minties tradiciją. Lietuvos istoriografijoje tokios politinės idėjos dažniausiai įvardijamos bendru Apšvietos vardu ir perteikiamos per Europos Apšvietos tradiciją pabrėžiant ATR norą „pakelti Respublikos prestižą kitų valstybių tarpe“⁹ ar „atkurti jos tarptautinį prestižą“¹⁰.

Istoriografijoje pagrindinių Apšvietos epochos pradžios politinio valstybės gyvenimo akcentu laikomas Stanislovo Augusto Poniatovs-

⁵ Kiaupa Z. ir kt., *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius: A. Varnas, 2000, p. 325.

⁶ Šapoka A., *Lietuvos istorija*, Vilnius: Mokslas, 1989, p. 396.

⁷ Ten pat, p. 429.

⁸ Bumblauskas A., *Senosios Lietuvos istorija, 1009–1795*, Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 402–404.

⁹ Šapoka, 1989, p. 404.

¹⁰ Kiaupa ir kt., p. 326.

kio išrinkimas didžiuoju LDK kunigaikščiu ir Lenkijos karaliumi, o politinių reformų pradžia – Čartoriskių (Familijos) reformų bandymai, kurių esminiu žingsniu būtų tapęs *liberum veto* apribojimas ir seimų darbo reorganizavimas. Istorikai Jūratė Kiaupienė, Adolfas Šapoka, Alfredas Bumblauskas pabrėžė reformų laikinumą, jų nesėkmės priežastimi įvardijamas Rusijos siekis išlaikyti ATR kaip silpną valstybę – Rusija parėmė reformų priešininkus, susibūrusius į Radomo konfederaciją, globojamą Jekaterinos II. A. Šapoka detaliau pamini Stanislovo Augusto ryšius su Rusija, pažymi, kad jis „troško pakelti valstybės gerovę; buvo gana apsišvietęs ir suprato valstybės reikalus, tik neturėjo energijos valdyti, neturėjo valios, buvo per daug užsiėmęs savo asmeniniais malonumais, literatūra, menu“¹¹. Vėliau reakcija į Rusijos įsigalėjimą arba, kaip įvardijo V. Sruogienė, „bajorai, supratę pavojų, bando ginti krašto nepriklausomybę“¹², peraugo į Baro konfederaciją, kurios nusistatymas prieš karaliaus valdžią, nesugebėjimas tikslingai veikti dėl susipriešinimo viduje bei pasikeitusi tarptautinė situacija atvedė iki pirmojo valstybės padalijimo. Padalijimas buvo patvirtintas 1773–1775 metų Seimo, kurio didžioji dalis užsienio šalių buvo neabejotinai papirkta. Šio Seimo metu buvo patvirtintos valstybės valdymo reformos, įsteigta Nuolatinė taryba, kurią sudarė 36 Seimo deleguoti nariai, ribojusi karaliaus valdžią, ir įkurta Edukacinė komisija, tapusi švietimo reformos ir švietimo idėjų sklaidos per ugdymą šaltiniu. Kaip rašo J. Kiaupienė, nepaisant daugiaprasmiu Nuolatinės tarybos, kaip Rusijos kontrolės įrankio, apribojusio karaliaus valdžią, vaidmens, ši Taryba padėjo karaliui įgyvendinti nuosaikias reformas, kurių nepavyko pasiekti praeityje: modernizuota kariuomenė, teismų darbas, įgyvendintos merkantilistinės ūkio ir finansų reformos¹³. Tačiau kertiniu Apšvietos epochos

¹¹ Šapoka, 1989, p. 408.

¹² Daugirdaitė-Sruogienė V., *Lietuvos istorija*, Chicago: Lietuvių istorijos draugija, 1987, p. 202.

¹³ Kiaupa ir kt., p. 332.

akmeniu ATR tapo Edukacinė komisija, kuri veikė kaip viena pirmųjų pasaulietinių švietimo ministerijų Europoje ir įgyvendino švietimo reformą. A. Šapoka rašo, kad „[m]okyklų reformatoriai buvo kupini šviečiamosios prancūzų literatūros idėjų ir jų sukurtoji mokykla buvo jau liberališka. <...> Edukacinės komisijos idėja buvo tikrai vykusi: tai buvo iš visų pirmas atsitikimas Europoj, kad švietimą paėmė į savo žinią pati valstybė“¹⁴. J. Kiaupienė teigia, jog „[p]asaulietinė, Švietimo epochos filosofijos principais besivadovaujanti mokykla, naujų mokslo žinių sklaida visuomenėje ir šioje, XVIII amžiuje gilia provincija tapusioje, Vidurio ir Rytų Europos dalyje formavo naują tautos, pagrįstos ne luomine priklausomybe, o etniniu, kalbiniu bei kultūriniu bendrumu tautinės valstybės sampratą, ugdė visuomenės narių pilietiškumą“¹⁵. Šioje kintančioje, švietėjiškoje aplinkoje išaugo ir nauja Apšviestosios ATR karta – joje buvo tiek politinių reformų šalininkų, tiek konservatyviai nusiteikusių veikėjų, tačiau taikusių naują racionalistinį požiūrį, – siekusi ne politinių reformų, o ekonominės ir kultūrinės krašto gerovės. Apšvietos kulminacija ATR laikytinas Ketverių metų seimas (1788–1792) ir jo reformos, kurias vainikavo 1791 metų Gegužės 3-iosios konstitucija. J. Kiaupienė pažymi, jog Konstitucija nustatė svarbiausius XVIII amžiaus europinę koncepciją atitikusius valstybės organizavimo principus, kuriuos įgyvendinus bajorų respublika su renkamu valdovu turėjo tapti konstitucine luomine monarchija¹⁶. Lietuviškoje istoriografijoje pabrėžiama, kad svarbiausiu Seimo darbo klausimu tapo ir iki šiol istorikų nevienodai vertinama LDK valstybinio suvereniteto problema. A. Šapoka rašo, kad „seimas bandė pabaigti uniją ir Lietuvą galutinai sujungti su Lenkija“¹⁷; J. Kiaupienė teigia, jog toks tiesmukas vertinimas būtų skubotas ir nebūtų atsižvelgta į XVIII amžiaus pabaigos gyve-

¹⁴ Šapoka, 1989, p. 420.

¹⁵ Kiaupa ir kt., p. 337.

¹⁶ Ten pat, p. 338.

¹⁷ Šapoka, 1989, p. 434.

nimo realijas ir vėliau „Abiejų tautų savitarpio garantijos įstatymu“ (1791 m. spalio 20 d.) pasiektą kompromisą; o A. Bumblauskas Gegužės 3-iosios konstituciją vadina „Lenkijos ir Lietuvos konstitucija, atitinkančia naujųjų laikų dvasią ir pilietinės visuomenės principus“¹⁸.

Tačiau reakcinės bajorų jėgos, šalies viduje susibūrusios į Targovicos konfederaciją ir sudariusios sąjungą su Rusija, privertė Stanislovą Augustą ir Seimą atsisakyti konstitucijos, o Rusija drauge su Prūsija pasidalijo Respublikos žemes. Vėliau vykęs reformų šalininkų sukilimas su Tadu Kosciūška priešakyje nebuvo sėkmingas ir baigėsi valstybės panaikinimu 1795 metais. Ir nors Apšvietos idėjos neišnyko, jų turinys iš esmės peraugo į valstybingumo atkūrimo akcentavimą ir visai kitokią politinio ir pilietinio veiksmo kryptį.

Panašu, kad didžiausias iššūkis šiandieninių istorikų tyrimams yra sugrąžinti Lietuvai XVIII amžių, kaip svabų laikotarpį, kurio įvykiai ankstesniuose istorijos tyrimuose nepelnytai užmiršti. Istorijos perinterpretavimas, reformų išskėlimas, Gegužės 3-iosios konstitucijos akcentavimas ir neišvengiamas dviejų nacionalinių – Lietuvos ir Lenkijos – istorijų susipinymas daro šią epochą nevienodai vertinamą ne tik istorijos debatuose, bet ir konkrečiuose moksliniuose tyrimuose.

2. Vilniaus universitetas ir Apšvieta

Vilniaus universiteto istorijos tyrimai turi susiformavusią tradiciją, pasižymi leidinių gausa ir nuolatinio universiteto istorijos papildymu. Apšvietos epocha universiteto istorijoje įvardijama kaip universiteto brandos amžius¹⁹ ir pakilimo laikotarpis ir pristatoma visose, daugiausia Vilniaus universiteto istorikų, publikacijose. Sovietmečiu rašytoje „Vilniaus universiteto istorijoje 1579–1803“ (1976 m.) pa-

¹⁸ Bumblauskas, p. 410.

¹⁹ Bumblauskas A. et al., *Vilniaus universitetas, 1579–1999*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1999.

brėžiami universiteto reformų mėginimai ir mokslo supasaulietinimo pradžia XVII amžiaus viduryje, universiteto pertvarkymas į Lietuvos vyriausiąją mokyklą įkūrus 1773 metais Edukacinę komisiją²⁰. Tyrime analizuojami ir universitete dėstomi dalykai, jų kaita veikiant švietimo idėjoms ir atvykstant profesoriams iš Vakarų Europos. Nors šie universiteto istorijos tyrinėjimai neanalizuoja universiteto kaitos kaip tiesioginio Apšvietos produkto, jie padėjo pamatus ne tik vėlesniems universiteto istorijos, bet ir Lietuvos istorijos, filosofijos istorijos ir kitiems tyrimams, todėl, atmetus privalomo sovietinio mąstymo atributus, pagrindinius įvardytus universiteto švietėjiškos veiklos žingsnius, Apšvietos asmenybės galima surasti ir daugumoje vėlesnių tyrimų. 1994 metais išleista „Vilniaus universiteto istorija 1579–1994“ taip pat pabrėžia universiteto reformas, tačiau nebando tų reformų įprasinti Apšvietos epochos idėjų kontekste, todėl publikacija vertingiausia dėl to, kad ji parašyta jau laisvoje Lietuvoje, tad šioje universiteto istorijoje nėra marksistinių pasvarstymų, priešingai nei rašytoje 1976 metais. Pažymėtina, kad nė vienoje iš istorijų nėra minimi politiniai Ketverių metų seimo pertvarkymai ar Gegužės 3-iosios konstitucija.

Vėlesnės universiteto istorijos publikacijos šį universiteto gyvavimo laikotarpį perteikia jau Apšvietos epochos kontekste, pamini ir Konstituciją, tačiau tai daugiausia trumpos universiteto istorijos apžvalgos, skirtos universiteto reprezentacijai (pvz., „Vilniaus universitetas 1579–1999“ ar „Universitas Vilnensis 2004“). Išpūdinga yra 2009 metais išleista kolektyvinė monografija „Alma Mater Vilnensis: Vilniaus universiteto istorijos bruožai“, universiteto 430-ųjų ir Lietuvos tūkstantmečio sukaktis žymintis leidinys yra daugiau nei tūkstančio puslapių. Monografijoje nagrinėjamas Apšvietos epochos atneštas universiteto modernėjimas ir naujos orientacijos, pirmiausia pasireiškusios dėstomų dalykų pertvarka ir naujų modernių ins-

²⁰ Kubilius J. et al., *Vilniaus universiteto istorija, 1579–1803*, Vilnius: Mokslas, 1976.

titucijų (observatorijos, Medicinos fakulteto, Kilmingųjų kolegijos) kūrimu. Taip pat analizuojami esminiai pokyčiai, atėję su Edukacinės komisijos įkūrimu, kuri perėmė universiteto valdymą ir išskėlė „naują valstybės piliečio ugdymo ir lavinimo programą“. Istorijoje teigiama, kad šios programos dvasia išauginta naujoji karta 1791 metais priėmė Lietuvos ir Lenkijos konstituciją²¹, apibendrinama, jog „Apšvietos epochos iškelti šūkiei tapo Vilniaus universiteto intelektualinių pastangų ir praktinių veikslių šerdimi“, cituojamas rektorius Martynas Počobutas, parėmęs Gegužės 3-iosios konstitucijos idėjas, džiugiai tvirtindamas, kad žinia apie naująją konstituciją „ne tik nulūdusį paguosti, bet ir mirštantį atgaivinti gali“²².

3. Apšvieta Lietuvoje: istorijos, literatūros ir filosofijos tyrinėjimai

Nors tyrimų, skirtų lietuviškos Apšvietos įvykiams ir idėjoms, nėra daug, galima išskirti bent tris sritis, kuriose jie reiškiasi daugiausia. Visų pirma, tai gilesnės istorikų to laikotarpio studijos, svyruojančios nuo bendros laiko dvasios perteikimo metmenų pavidalu iki istorinių asmenybių biografijų. Antra, tai lietuvių literatūros tyrinėjimai, inicijuojami Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto ir perteikiantys to meto raštijos paminklus. Trečia – filosofijos istorijos tyrimai, kurių dalis yra skirta būtent Apšvietos epochos filosofinėms nuostatoms.

Įdomu, kad vienas išsamesnių tyrimų, analizuojančių ATR XVIII amžiaus pabaigos Ketverių metų seimo laikotarpiu, tebėra 1936 metais parašyta, tačiau tik 2008 metais publikuota Adolfo Šapokos studija „Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos“. Dr. Roberto Jurgaičio ir dr. Ramunės Šmigelskytės-Stukienės parengta studija išleista kaip antrasis A. Šapokos raštų tomas. Vei-

²¹ Bumblauskas A. et al., *Alma Mater Vilnensis: Vilniaus universiteto istorijos bruožai*, kolektyvinė monografija, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009, p. 397.

²² Ten pat, p. 440–441.

kale Šapoka aptaria 1788–1792 metų Seimo eigą ir priešseiminiuose LDK seimeliuose (1788 ir 1790 m.) keltus reikalavimus, pristato ir analizuoja Gegužės 3-iosios konstitucijos turinį ir 1791 m. spalio 20 d. „Abiejų Tautų tarpusavio įžadą“. Pats A. Šapoka nurodo, kad į XVIII amžiaus reformų laikotarpį norėjęs pažiūrėti iš Lietuvos pusės. Nors veikale reformos ir Stanislovo Augusto valdymas nėra perteikiami kaip ATR Apšvietos fenomenas, o veikiau parodomi kaip seniai valstybėje pribrendę ir reikalingi pokyčiai, pats kintantis Europos kontekstas (nors plačiai ir nenagrinėjamas) nėra ignoruojamas: „<...> visas visuomenės viršūnės pavergė per šviečiamąją prancūzų literatūrą atėjęs racionalizmas. Rosseau, Voltaire ir visi enciklopedistai pasidarė ne mažesniais dievaičiais kaip kur nors kitur.“²³ Ir nors svarbiausias politinės reikšmės ir politinių nuostatų perteikimas studijoje yra per Lietuvos (LDK) politinio savarankiškumo klausimą, o ne politinių Apšvietos idėjų ir nuostatų analizę, darbas, visų pirma, laikytinas išsamiu istoriografiniu tyrimu, perteikiančiu to meto įvykius. Leidinio rengėjų manymu, mokslinę ir išliekamąją darbo vertę daugiausia sudaro autoriaus panaudoti šaltiniai (LDK seimelių instrukcijos, kurių dalis iki šių dienų neišliko), teigiama, kad autoriaus požiūrį Lenkijos istorikai pakartojo tik praėjus pusei amžiaus nuo šio veikalo parašymo²⁴. Kitas svarbus knygos rengėjų pristatomas aspektas yra Lietuvos istoriografijoje vyravusio neigiamo požiūrio į Gegužės 3-iosios konstituciją vertinimo, priskiriamo būtent A. Šapokai, prieštaravimas – knygos rengėjai linkę A. Šapokos svarstymus apie Konstituciją laikyti nenuosekliais ir stokojančiais argumentacijos, tačiau nebūtinai neigiamais²⁵.

Iš sovietmečio tyrimų svarbu paminėti Broniaus Genzelio „Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje (XIX a.)“, Meilės Lukšienės „Demokrati-

²³ Šapoka A., „Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucijos“, *Raštai* 2, parengė Robertas Jurgaitis, Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2008, p. 67.

²⁴ Ten pat, p. 29.

²⁵ Ten pat, p. 32.

nė ugdymo mintis Lietuvoje“ ir Gyčio Vaitkūno „Švietimo epochos estetišės kultūros metmenys“, kurie, atmetus to meto privalomas ideologines nuostatas, pristato Apšvietos filosofinių, socialinių ir estetinių idėjų genezę ir plitimą, taip pat europinį kontekstą ir jo įtaką. B. Genzelis monografijoje teigia, kad Apšvietos idėjos Lietuvą pasiekė XVIII amžiuje, joms daugiausia įtakos darė prancūziškoji Apšvietė ir anglų materialistai. Apšvietos skleidėjais įvardijami Vilniaus ir Karaliaučiaus universitetai ir juose dirbę mokslininkai. Svarbu pasakyti, kad B. Genzelis švietėjus Lietuvoje suvokia kaip „tautos mokytojus“, tikraisiais Lietuvos Apšvietos reprezentuotojais laiko tik rašiusius lietuviškai, juos pavadina romantiniais švietėjais, švietimo epochą skirsto į lenkišką ir lietuvišką etapus (pastarasis reiškiasi XIX a.). B. Genzelis, nors ir atsispiria nuo Apšvietos epochos idėjų, daugiau rašo apie švietimo ir švietėjų darbus bei jų nuostatas, kad „žmogų reikia šviesti“, taip suliedamas Apšvietos epochos idėjas su prasidedančiu tautiniu (lietuvišku) sąjūdžiu²⁶. O šių dienų tyrimuose daroma aiški skirtis tarp Apšvietos epochos ATR ir naujų politinių iššūkių, kilusių praradus valstybingumą XIX amžiuje.

Meilės Lukšienės knygoje „Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje XVII a. antroji–XIX a. pirmoji pusė“ pabrėžiamas ugdymo tendencijų kismas, tiek Apšvietos, tiek Romantizmo epochoms būdingas nepasitenkinimas visuomenės sandara²⁷. Autorės teigimu, Apšvietai būdingo racionalistinio, empirinio pažinimo būdą geriausiai perteikė Vilniaus universitetas ir reformuota mokyklų sistema (su Edukacine komisija priešakyje), pakeitusi didikų, bajorų auklėjimo ir ugdymo, dvasininkų rengimo tendencijas – jose stiprėja visuomeniniai motyvai, kultūrinė veikla, „norima imponuoti naujomis idėjomis“²⁸.

Gyčio Vaitkūno 1987 metais išleistoje monografijoje „Švietimo epochos estetišės kultūros metmenys“ analizuojama XVIII amžiaus

²⁶ Genzelis B., *Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje (XIX a.)*, Vilnius: Mintis, 1972, p. 5–14.

²⁷ Lukšienė M., *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje XVIII a. antroji–XIX a. pirmoji pusė*, Vilnius: Mokslas, 1985, p. 249.

²⁸ Ten pat, p. 24.

estetinė kultūra, „siekiant išryškinti jos, kaip vientisos sistemos, struktūrinius pagrindus“²⁹. Autoriaus teigimu, filosofinio natūralizmo ir Apšvietos racionalizmo principai buvo metodologinis filosofinės estetikos pagrindas. Tie principai sąlygojo nuoseklios struktūros, jungiančios meną, estetiką ir filosofiją į vientisą sistemą, susidarymą³⁰. Monografijoje nėra nagrinėjama Lietuvos ar ATR situacija. Kaip įvardija autorius, tai metmenys, visų pirma, perteikiantys Apšvietos filosofų ir teoretikų mintis ir jų įtaką estetikos ir kultūros suvokimui, mokymui ir formavimui(si). Tačiau Lietuvos estetikos raida ir analizė pristatomos 2011 metais išleistoje G. Vaitkūno knygoje „Lietuvos estetikos istorija. Apšvietos epocha“. Autorius Apšvietos epochos, kaip estetiškos minties sklaidos etapo, pradžia įvardijo Juozapo Bareikos traktato „Iškalbos mokslai“ pasirodymą 1736 metais ir Adomo Mickevičiaus straipsnio „Apie romantinę poeziją“ publikaciją 1822 metais³¹. Racionalistinė Apšvietos filosofija estetikoje reiškėsi baroko ir barokinės kalbos išraiška, priimtinausia meno pakraipa tapo klasicizmas. Kaip teigia autorius, barokas įkūnijo sarmatiškojo anarchizmo, o klasicizmas – opozicinę Apšvietos idėjinę programą, organiškai susijusią su tvirtos valstybės idėja, Lietuvoje besireiškusia pilietinio patriotizmo principais grindžiama idėjinė programa³². Monografijoje estetikos raida Lietuvoje analizuojama europiniame kontekste, pristatant svarbiausių epochos švietėjų idėjas ir jų atgarsį Lietuvoje ir Lietuvos estetikų, kaip antai Juozapo Bareikos, Leono Borovskio, Euzebijaus Slovackio, Pranciškaus Smuglevičiaus, Lauryno Stuokos-Gucevičiaus, estetines pažiūras ir jų skirtumus nuo pristatomos europinės tradicijos.

²⁹ Vaitkūnas G., *Švietimo epochos estetiškos kultūros metmenys*, Vilnius: Mintis, 1987, p. 6.

³⁰ Ten pat, p. 171.

³¹ Vaitkūnas G., *Lietuvos estetikos istorija: Apšvietos epocha*, Vilnius: Versus Aureus, 2011, p. 25.

³² Ten pat, p. 26.

3.1. *Apšvietos epochos asmenybės ir įvykiai istorikų tyrinėjimuose*

Vilniaus universiteto istoriko Eligijaus Railos tyrimai ir darbai, skirti XVIII amžiaus pabaigos Lietuvos ir Lenkijos istorijai, nagrinėja Apšvietos Lietuvą ir pristato svarbiausius laikotarpio politinius įvykius. E. Railos „Apie 1791 gegužės 3-iosios konstituciją“ ir Vilniaus vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio (1729–1794) istorinė biografija „Ignotus Ignotas“ yra darbai, apibūdinantys Abiejų Tautų Respublikos politinę socialinę situaciją ir struktūrą bei jos kaitą, sąlygotą Apšvietos idėjų. „Apie 1791 gegužės 3-iosios konstituciją“ ne tik pristato šio dokumento atsiradimo kontekstą, bet ir bando keisti daug kur lietuviškoje historiografijoje pasitaikančius dviprasmiškus ar neigiamus šio dokumento vertinimus. Knygoje E. Raila pabrėžia, kad XVIII amžiaus viduryje „užsimezgusi valdovo ir viduriniojo bajorijos sluoksnio politinė bei socialinė sąveika, pasireiškusi naujo visuomenės modelio paieškomis, kūrė kokybiškai naują valstybės ir valdymo sistemą“, kurios kulminacija laikytina Gegužės 3-iosios konstitucija³³. Knygoje trumpai aptariama socialinė politinė ATR santvarka iki Stanislovo Augusto, kuri įvardijama „bajorišku kolosu“ (hierarchiškai organizuota, agrarinė bajorų visuomenė), ir Stanislovo Augusto išrinkimas ATR valdovu, bandymai tokią situaciją keisti ir priešinimasis naujovėms. Trumpai pristachius idėjinę atmosferą, daugiausia dėmesio skiriama Ketverių metų seimo reformoms ir pačios Konstitucijos priėmimo aplinkybėms, pateikiant detalų istorinį pasakojimą. Pačios Konstitucijos arba „Valdymo įstatymo“ aptarimas pateiktas nusakant vienuolikoje Konstitucijos straipsnių pateiktus nuostatus, kurie, anot E. Railos, atitiko naujųjų laikų dvasią ir naujos visuomenės kūrimo principus³⁴. Knygoje aptariamas ir trumpas Konstitucijos galiojimas, taip pat Targovicos konfederacijos ir vėliau

³³ Raila E., *Apie 1791 gegužės 3-iosios konstituciją*, Vilnius: Aidai, 2007, p. 7.

³⁴ Ten pat, p. 60.

vykusio ATR panaikinimo bei Tado Kosciuškos sukilimo aplinkybės. Knygos pabaigoje analizuojamas Konstitucijos vaidmuo lietuviškoje istoriografijoje ir jos reikšmės permąstymas naujausiuose istorikų tyrimuose.

Knygoje „Ignotus Ignotas“, kaip teigia pats E. Raila, pateikiama Lietuvos didiko ir Vilniaus vyskupo bei Apšvietos idėjų perteikėjo biografijos rekonstrukcija³⁵. Ir nors svarbiausia monografijoje yra I. J. Masalskio biografija ir gyvenimo faktai, o socialiniai bei politiniai reiškiniai paminimi daugiausia tiek, kiek jie susiję su pačiu Masalskiu, knyga puikiai perteikia bendresnį ATR XVIII amžiaus antros pusės paveikslą, pristato vyravusias idėjas ir netgi prieštaringus jų vertinimus dabartyje (pvz., kalbant apie Čartoriskių ir Masalskių politinę sąjungą 26–27 p.). Kadangi lietuviškojoje istoriografijoje XVIII amžiaus tyrinėjimų nėra daug, knyga yra platus ir nuoseklus (tiek pirminių šaltinių, tiek išanalizuotos literatūros aspektais) Apšvietos laikotarpio tyrimas visiems, besidomintiems tuo laikotarpiu. Knyga struktūruota aplink tris I. J. Masalskio veiklos sferas („I. J. Masalskio politinė veikla: tarp tradicijos ir reformų“, „I. J. Masalskio kultūrinė veikla: edukacinės apšvietos likimas“ ir „I. J. Masalskio ūkinė veikla: fiziokratizmo konfigūracija Lietuvoje“). Pirmojoje akcentuojami I. J. Masalskio mokslai, pasaulėžiūra ir jos formavimasis, karjera ir jos tragiška pabaiga kartuvėse. Kultūrinė veiklos sfera perteikia vyskupo dalyvavimo Edukacinės komisijos veikloje ir šviečiamąją veiklą, bažnyčios per(s)tvarkymo siekiais grįsta I. J. Masalskio nuostata, jog „modernioji katalikybė savo siekius gali įgyvendinti realizuodama Apšvietos ideologijos išskeltus pasaulietinės reikšmės tikslus“³⁶. Masalskio ūkinės veiklos rekonstrukcijoje perteikiamos jo fiziokratinės nuostatos, bandymai pažangiai bei pelningai ūkininkauti ir ekonominiai interesai.

³⁵ Raila E., *Ignotus Ignotas: Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis*, Vilnius: Aidai, 2010, p. 12.

³⁶ Ten pat, p. 99.

Dar vienu E. Railos įnašu į Apšvietos tyrimų lauką galima laikyti nedidelę mokomąją priemonę humanitarinių specialybių studentams „Europos kultūros epochos ir Lietuva: Renesansas, Barokas, Apšvietą“. Šiame leidinyje pristatoma Apšvietos termino reikšmė, Europos istorinis kontekstas ir Lietuvos, Lietuvos ir Lenkijos situacija bei laikotarpio išskirtinimai. Koncentruotame Apšvietos epochos pristatyme pabrėžiamas katalikų ordinų ir kongregacijų (turėjusių švietimo monopolį) vaidmuo, Edukacinės komisijos sukūrimas ir Gegužės 3-iosios konstitucija. Tai glaustas esminių ATR valstybės pertvarkų, akcentuojant švietimo sistemą, apibūdinimas, kurio pagrindinis tikslas yra parodyti, jog to meto idėjos, vyravusios Europoje, atėjo ir iki ATR, kur paskatino ypač svarbias politines ir socialines transformacijas.

Kita istorinė biografija, pristatanti spalvingą Apšvietos epochos asmenybę – paskutinį LDK didįjį etmoną Simoną Kosakovskį, yra Vydo Dolinsko publikuotas tyrimas „Simonas Kosakovskis: politinė ir karinė veikla Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 1763–1794“. Istorinėje biografijoje pažymima, kad daugeliu atžvilgių Simonas Kosakovskis „buvo tapęs moderniu Švietimo epochos žmogumi, atmetusiu prietarus, nepaisiusiu luominės visuomenės sanklodos stereotipų, racionalių mąstymu paremdavusiu savo veiksmus“³⁷. Simono Kosakovskio politinės nuostatos priklausė konservatyviajai politinės tautos daliai, jis gynė tradicinę valstybės sanklodą, bajorišką demokratijos sistemą, tačiau V. Dolinskas pažymi, kad S. Kosakovskis kai kuriais atvejais rėmė valstybės reformos švietėjiškas idėjas, diegė ūkininkavimo naujoves, kūrė modernios kariuomenės planus, rėmė valstybės valdymo racionalizavimo reformas, ir įvardija jį „tiek kaip Švietimo epochos progresyvų dvarininką, tiek kaip konservatyvų valstybininką“³⁸. Istorinė biografija yra puikus Apšvietos laikotarpio

³⁷ Dolinskas V., *Simonas Kosakovskis: politinė ir karinė veikla Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, Vilnius: Vaga, 2003, p. 761.

³⁸ Ten pat, p. 763.

ATR veikėjo, kur švietimo idėjos yra pateikiamos ne kaip laikotarpio, o kaip istorinės asmenybės kontekstas, paveikslas.

Istorikės Ramunės Šmigelskytės-Stukienės paskelbtame tyrime „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos susidarymas ir veikla 1792–1793 metais“ yra analizuojamos LDK konfederacijos, bajorų ir didikų sąjungos, nukreiptos prieš Ketverių metų seimo reformas ir vėliau susijungusios su Targovicos konfederacija, susidarymo sąlygos ir veikla, nagrinėjama konfederacijos politinė reikšmė. Tai neigiamos reakcijos į Apšvietos laikotarpio reformas tyrimas, kuriame Apšvietos idėjos yra nustumiamos bajorų siekio sugrąžinti senąją tvarką, atmesti epochos atneštas naujoves ir užtikrinti Lietuvos teises jungtinėje Lietuvos ir Lenkijos valstybėje. Tai detalus, gausiai pirminiais šaltiniais besiremiantis konfederacijos organizavimo(si) ir vidinės struktūros tyrimas, turintis neabejotiną vertę Lietuvos istoriografijoje, įrodantis, jog LDK konfederacija buvo savarankiška, išlaikanti atskirumą nuo Targovicos konfederacijos ir kėlusį savus tikslus³⁹. Monografijoje Apšvietos epochos idėjos tiesiogiai nėra nagrinėjamos, greičiau tai jau subrendusių švietimo idėjoms lietuviškosios „apšvietos vaikų“, tiek reformatorių (patriotų), tiek konservatyviųjų bajorų (respublikonų) ginčo, skatinamo skirtingų politinės ATR ateities vizijų, kuris baigėsi valstybingumo paradimu, analizė.

3.2. *Senosios lietuvių literatūros tyrimai ir Apšvieta*

Prie epochos tyrinėjimų prisideda ir laikotarpio literatūros analizė žvelgiant iš idėjinių Apšvietos pozicijų. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto išleista Kristinos Mačiulytės monografija „Kad Tėvynė gyvuotų... XVIII amžiaus antrosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos proginiai pamokslai“ yra vienas iš nedaugelio

³⁹ Šmigelskytė-Stukienė R., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos susidarymas ir veikla 1792–1793 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2003, p. 261–264.

Apšvietos laikotarpio visuomenės ir mąstymo tyrimų. Kaip teigia pati autorė, monografijoje pamokslai „analizuojami kaip literatūros žanras, išreiškęs savo epochos idėjas bei vertybines nuostatas“⁴⁰, tačiau tyrimas ne mažiau svarbus ir dėl to, jog pamokslai analizuojami Apšvietos kontekste, kreipiamas dėmesys į epochos idėjinių nuostatų įtaką žanrui, vertinamos pamokslų sakymo aplinkybės ir adresatai. Monografijoje akcentuojamas dvasininkų prisidėjimas prie viešosios nuomonės formavimo ir šviečiamųjų idėjų, kuriose atsispindėjo to meto politinės ir socialinės aktualijos, sklaidos⁴¹. Monografijoje analizuojami žymiausių LDK pamokslininkų (kaip antai Mykolo Pranciškaus Karpavičiaus, Jono Nepomuko Kasakauskio, Vilhelmo Kalinskio) pamokslai, kuriuose buvo reiškiamas santykis su valstybe, pagrįstas teisių užtikrinimu ir pareigų vykdymu, akcentuojant patriotines nuostatas, piliečių laisvės idėją, emocinį tėvynės ir piliečių ryšį⁴². Autorė pabrėžė, kad analizuojant tekstus svarbus buvo pačių pamokslų autorių epochos suvokimas, kuris reiškėsi įsitikinimu, jog gyvenama „apšviestajame amžiuje“⁴³. Ir nors pamokslai, visų pirma, padeda skleisti religines idėjas, monografija vertinga dėl pirminių šaltinių analizės siejant juos su to meto socialiniu ir politiniu kontekstu, atskleidžiančiu valstybės kaitą ir naują suvokimą, kuriame atrandamos Apšvietos idėjos.

Sigito Narbuto sudaryta ir Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto publikuota „Senosios Lietuvos literatūra 1253–1795“ yra raštinijos senojoje Lietuvoje genezės, sklaidos bei raidos etapų aptarimas, kuriame pristatoma ir Apšvietos laikotarpio literatūra. Knyga struktūruota pagal laikotarpius nuo Viduramžių iki Apšvietos, trumpai apžvelgiant visą konkretaus aptariamo laikotarpio literatūrą ir prista-

⁴⁰ Mačiulytė K., *Kad Tėvynė gyvuotų...: XVIII amžiaus antrosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos proginiai pamokslai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005, p. 44. Taip pat Mačiulytė K., „Religinė ir pilietinė tapatybė LDK Apšvietos pamoksluose“, *Literatūra* 48 (7), 2006, p. 102–118.

⁴¹ Ten pat, p. 157.

⁴² Ten pat, p. 159.

⁴³ Ten pat, p. 22.

tant patį laikotarpį bei pereinant prie svarbiausių tos raštijos kūrėjų ar paminklų. Apšvietos literatūros apžvalgoje pabrėžiamas literatūros sferų išsiplėtimas į periodinę spaudą, publicistiką, eseistiką, universitetinės erdvės kaip palankios terpės tokiai literatūrai plėtotis sustiprėjimas. Pažymima, kad laikotarpio raštijoje atsispindėjo politiniai to meto įvykiai (Ketverių metų seimas, Gegužės 3-iosios konstitucija, T. Kosciuškos sukilimas, ATR padalijimai)⁴⁴. Knygoje pristatomi Pranciškus Paprockis, pirmųjų LDK laikraščių redaktorius, rašytojas, leidęs „Lietuvos kurjerį“ (1760–1763), pateikdavusį žinias iš viešojo gyvenimo, politikos, ūkio sričių, ir „Literatūros žinias“ (1760–1764) – švietimo epochos dvasią atspindintį mokslo populiarinamąjį leidinį; Adomas Stanislovas Naruševičius, parašęs „Lenkų tautos istoriją“, kurioje laikėsi Apšvietos nuostatos į istoriją žvelgti kaip mokslą apie žmogų ir jo elgseną amžių tėkmėje⁴⁵; Julianas Ursynas Nemcevičius, kūriniuose išsakydavęs švietėjiškas patriotizmą žadinusias idėjas; Felicijonas Vikovskis, poetas; Vilhelmas Kalinskis ir jo fiziokratizmo temas atspindintys pamokslai; Mykolas Pranciškus Karpavičius, žymiausias LDK pamokslininkas; Vilniaus Gaonas (ben Šlomo Zalmanas Elijahu); Jonas Jokūbas Kvantas ir Kristijonas Donelaitis. „Senosios Lietuvos literatūra 1253–1795“ visų pirma yra leidinys, kurio tikslas – pristatyti pirmuosius skirtingų laikotarpių literatūros tekstus ir žinomiausius autorius, taigi ši knyga gali būti ir pradžia ieškant pagrindinės informacijos apie Apšvietos tekstus ir autorius bei jų socialines ir politines nuostatas.

3.3. *Filosofijos istorijos tyrimai ir Apšvieta*

Neabejotinas yra Lietuvos filosofijos istorijos tyrimų indėlis į Apšvietos epochos filosofinių ir idėjinių nuostatų analizę. Romano Plečkaičio „Lietuvos filosofijos istorijos“ pirmasis tomas skirtas Vidu-

⁴⁴ Narbutas S., sud., *Senosios Lietuvos literatūra 1253–1795*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011, p. 288–289.

⁴⁵ Ten pat, p. 311.

ramžių, Renesanso ir Naujųjų amžių filosofijai, drauge su serijos „Lietuvos filosofijos istorija. Paminklai ir tyrinėjimai“ knygomis kuria vientisą Lietuvos filosofijos istorijos lauką. Esminis šio lauko akcentas – nenutrūkstamos ir gyvuojančios Lietuvos filosofijos tradicijos rekonstravimas ir jos raidos tyrimai nuo senųjų laikų iki šių dienų. R. Plečkaičio „Lietuvos filosofijos istorijoje“ Apšvietos filosofinės idėjos nagrinėjamos pristatant Naujųjų amžių filosofiją. Pati Apšvietos filosofinė tradicija siejama su scholastikos žlugimu ir švietimo pertvarka, kuri lėmė Vakarų Europos idėjų recepciją Lietuvoje. Apibendrinamas Apšvietos filosofiją Lietuvoje R. Plečkaitis knygoje teigia, kad „mūsų inteligentija formavo naujovišką visuomenės sampratą – suverenių ir racionaliai veikiančių asmenų, susietų būtiniais ūkinio, politinio ir socialinio bei moralinio gyvenimo ryšiais, visuomenės sutarties pagrindu“⁴⁶. Analizuojant epochos filosofinę mintį knygoje pristatomos filosofijos objekto ir metodo problemos, atskiras dėmesys skiriamas logikos, metafizikos, gamtos mokslų filosofinių problemų ir etikos sritims. Ir nors teigiama, kad Vilniaus universiteto (kaip pagrindinio filosofinių idėjų centro LDK) profesoriai tik perteikdavo Europos mokslininkų žinias ir tarptautinėje mokslinėje veikloje liko nuošalyje, jų veikalai paplito ATR ir supasaulietinus švietimą, formavo naujo išsilavinusio, pasirengusio tarnauti valstybei bei visuomenei piliečio idealą⁴⁷.

Serijos „Lietuvos filosofijos istorija. Paminklai ir tyrinėjimai“ penktoji knyga, Stepono Tunaičio parengti „Apšvietos epochos socialinės ir politinės filosofijos metmenys“, ir šeštoji knyga, Daliaus Viliūno sudaryta „Apšvietos ir romantizmo kryžkelėse: filosofijos kryptys ir kontroversijos Lietuvoje XVIII a. pabaigoje – pirmoje XIX a. pusėje“, pasižymi ne tik filosofinės minties analize, kuri papildoma, pagilina ir savotiškai tęsia R. Plečkaičio „Lietuvos filosofijos istoriją“, bet ir pirmą kartą pateikia kai kurių pirminių šaltinių verti-

⁴⁶ Plečkaitis R., *Lietuvos filosofijos istorija*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2004, p. 680.

⁴⁷ Ten pat, p. 679.

mus į lietuvių kalbą. S. Tunaitis nagrinėja į Apšvietos filosofiją įsiliejusias socialinę ir politinę filosofiją, kuri, anot autoriaus, Lietuvoje iš pradžių buvo „pačių nuosaikiausių Vakarų Europos Apšvietos linkmių, pirmiausia Ch. Wolffo praktinės filosofijos recepcija“⁴⁸. Patalijus ATR, sukūrus Edukacinę komisiją ir vykdant švietimo reformą, Apšvietos socialinė ir politinė filosofija ėmė skleistis, o pertvarkius Vilniaus akademiją į LDK vyriausiąją mokyklą ir įvedus prigimtines, politines teisės, politinės ekonomijos bei tarptautinės teisės kursą ir posėdžiaujant Ketverių metų seimui, ypač sustiprėjo. Tunaitis pažymi, kad būtent tuo tarpsniu reikėsi dvi socialinės ir politinės filosofijos linkmės, veikiamos prancūzų Apšvietos tradicijų: plačiai įsitvirtinęs, teoriniais aspektais brandžiai išsiskleidęs fiziokratizmas ir nespėjęs kryptingiau išsiplėtoti rusoizmas⁴⁹. Knygoje analizuojamos K. Narbuto, J. Stroinovskio, J. Chreptavičiaus, M. P. Karpio, M. P. Karpavičiaus socialinės ir politinės idėjos, pateikiami žymiausių J. Stroinovskio ir J. Chreptavičiaus tekstų vertimai. Apšvietos Lietuva ir galimi Kanto filosofijos atradimai lietuviškojoje filosofijos tradicijoje aptariami ir S. Tunaičio straipsnyje „Sueitis su ikikritine I. Kanto filosofija Apšvietos Lietuvoje – versijos ir kontroversijos“⁵⁰. Deja, kaip straipsnyje teigia S. Tunaitis, to meto Lietuva su I. Kanto ikikritiniais veikalais nesusidūrė, tačiau pažino teologinio volfzmo idėjas, pristatytas vokiečių filosofo Israelio Gottliebo Canzo.

Filosofijos istorijos tyrimų lauke išsiskiria Daliaus Viliūno dėmesys Apšvietos laikotarpiui. Jo sudarytose „Apšvietos ir romantizmo kryžkelėse“ tiriamos Apšvietos ir Romantizmo filosofijos sritys, recepcijos, siekiama parodyti krašto teoretikų savitumą⁵¹. Analizuoja-

⁴⁸ Tunaitis S., *Apšvietos epochos socialinės ir politinės filosofijos metmenys*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2004, p. 12.

⁴⁹ Ten pat, p. 13.

⁵⁰ Tunaitis S., „Sueitis su ikikritine I. Kanto filosofija Apšvietos Lietuvoje – versijos ir kontroversijos“, *Logos* 60 (liepa–rugsėjis), 2009, p. 36–48.

⁵¹ Viliūnas D., sud., *Apšvietos ir romantizmo kryžkelėse: filosofijos kryptys ir kontroversijos Lietuvoje XVIII a. pabaigoje – pirmoje XIX a. pusėje*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2008.

mos laikotarpio epistemologinės, logikos, filosofijos, istorijos, estetikos, Vakarų Europos teorijų (kantizmo, Škotijos mokyklos (Sveikojo proto mokyklos), Schellingo ir Hegelio) mokymo įtaka. Knygoje pirmą kartą skelbiami filosofiniai rankraštiniai Angelo Daugirdo, Vilniaus universiteto filosofijos profesoriaus (1776–1835), tekstai. Tai Apšvietos ir Romantizmo epochų sandūroje vyravusių filosofinių nuostatų pristatymas, kuriame, be jau R. Plečkaičio ir S. Tunaičio nagrinėtų idėjų, atliekama kantizmo sklaidos, škotų filosofijos analizė ir epistemologinės Vilniaus mokyklos su Janu Sniadeckiu ir A. Daugirdu priešakyje apžvalga. Straipsnyje „Filosofijos amžius Lietuvoje: Apšvietos filosofavimo ypatumai“⁵² D. Viliūnas pristato laikotarpio filosofinio mąstymo kontūrus, kaip vietinės kultūros reiškinių. Paminėtina ir Apšvietos pedagoginių nuostatų plitimo platesniuose Lietuvos visuomenės sluoksniuose analizė⁵³.

Išvados

Nors tyrimų, tiesiogiai nagrinėjančių Apšvietos politinę mintį ir įliejančių ją į lietuviškosios politinės minties tradicijos kūrimą dar neturime, pačios Apšvietos idėjas analizuojančių darbų galime rasti istorijos, literatūros, filosofijos sričių tyrimuose. Žinoma, pirmiausia išsiskiria istorikų darbai, tai ir bendra Lietuvos historiografija ir Vilniaus universiteto istorija, kuriose akcentuojamos Apšvietos idėjų paskatintos krašto reformos, edukacinė reforma ir naujos politinės idėjos, labiausiai pasireiškusios Ketverių metų seimo metu ir Gegužės 3-iosios konstitucijos priėmimu. Be bendrų Lietuvos istorijos tyrimų, epochos specifika apibūdinama istorikų Eligijaus Railos, Vydo Dolinsko, Ramunės Šmigelskytės-Stukienės darbuose. Istorikų tyri-

⁵² Viliūnas D., „Filosofijos amžius Lietuvoje: Apšvietos filosofavimo ypatumai“, *Kultūrologija* 10, 2003, p. 188–217.

⁵³ Viliūnas D., „Užmirštieji Apšvietos epochos pedagogikos ir mokyklų silueatai. Bajoro ugdymas XVIII a. pabaigoje–XIX a. pradžioje Marijampolės marijonų mokykloje“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis* 30, Vilnius, 2007.

mus papildo ir senosios literatūros tyrinėtojų, pristatančių senesius tekstus Apšvietos idėjų kontekste, publikacijos. Tai Sigito Narbuto, Kristinos Mačiulytės ir Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto tyrėjų nuopelnas. Apšvietos epochos filosofinės minties tyrimų, po truputį sudarančių vientisą Lietuvos filosofinės minties istorijos programą, pirmiausia aptinkama filosofijos istoriją pristatančiuose ir analizuojančiuose darbuose. Čia paminėti Romano Plečkaičio, Stepono Tunaičio, Daliaus Viliūno tyrinėjimai. Pažymėtini ir Gyčio Vaitkūno Apšvietos estetiką analizuojantys darbai.

Apšvietos laikotarpio tyrimų laimėjimu pastaraisiais metais reikėtų laikyti ne publikacijų gausą ir iširties nuodugnumą, bet kintantį požiūrį į XVIII amžiaus antros pusės Abiejų Tautų Respubliką, Ketverių metų seimo darbą ir Gegužės 3-iosios konstituciją. Šių reiškinų laikymas integralia Lietuvos istorijos ir lietuviškos Apšvietos dalimi atveria duris ne tik tolesniems šio daugiasluoksnio laikotarpio politinės minties istorijos tyrimams, bet ir politinių idėjų tradicijos ir įtakos šių dienų politiniam mąstymui rekonstrukcijai.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Bumblauskas A. et al., *Alma Mater Vilnensis: Vilniaus universiteto istorijos bruožai*, kolektyvinė monografija, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009.

Bumblauskas A. et al., *Universitas Vilnensis, 1579–2004*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2004.

Bumblauskas A. et al., *Vilniaus universitetas, 1579–1999*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1999.

Bumblauskas A., *Senosios Lietuvos istorija, 1009–1795*, Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005.

Daugirdaitė-Sruogienė V., *Lietuvos istorija*, Chicago: Lietuvių istorijos draugija, 1987.

Dolinskas V., *Simonas Kosakovskis: politinė ir karinė veikla Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, Vilnius: Vaga, 2003.

Genzelis B., *Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje (XIX a.)*, Vilnius: Mintis, 1972.

Kiaupa Z. et al., *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius: A. Varnas, 2000.

Kubilius J. et al., *Vilniaus universiteto istorija, 1579–1803*, Vilnius: Mokslas, 1976.

Kuolys D., *Res Lituana: kunigaikštystės bendrija*, 1 tomas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.

Lukšienė M., *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje XVIII a. antroji – XIX a. pirmoji pusė*, Vilnius: Mokslas, 1985.

Mačiulytė K., *Kad Tėvynė gyvuotų...: XVIII amžiaus antrosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos proginiai pamokslai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005.

Mačiulytė K., „Religinė ir pilietinė tapatybė LDK Apšvietos pamoksluose“, *Literatūra* 48 (7), 2006.

Narbutas S., sud., *Senosios Lietuvos literatūra 1253–1795*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011.

Pavilionis R. et al., *Vilniaus universiteto istorija, 1579–1994*, Vilnius: Valst. leidybos centras, 1994.

Plečkaitis R., *Lietuvos filosofijos istorija*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2004.

Raila E., *Apie 1791 gegužės 3-iosios konstituciją*, Vilnius: Aidai, 2007.

Raila E., *Europos kultūros epochos ir Lietuva: Renesansas, Barokas, Apšvieta: mokymo priemonė*, Vilnius: Aidai, 2001.

Raila E., *Ignotus Ignotas: Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis*, Vilnius: Aidai, 2010.

Šapoka A., red., *Lietuvos istorija*, Vilnius: Mokslas, 1989.

Šapoka A., „Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucijos“, *Raštai 2*, parengė Robertas Jurgaitis, Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2008.

Šmigelskytė-Stukienė R., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos susidarymas ir veikla 1792–1793 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2003.

Tunaitis S., *Apšvietos epochos socialinės ir politinės filosofijos metmenys*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2004.

Tunaitis S., „Sueitis su ikirikrine I. Kanto filosofija Apšvietos Lietuvoje – versijos ir kontroversijos“, *Logos* 60 (liepa–rugsėjis) 2009.

Vaitkūnas G., *Lietuvos estetikos istorija: Apšvietos epocha*, Vilnius: Versus Aureus, 2011.

Vaitkūnas G., *Švietimo epochos estetinės kultūros metmenys*, Vilnius: Mintis, 1987.

Viliūnas D., sud., *Apšvietos ir romantizmo kryžkelėse: filosofijos kryptys ir kontroversijos Lietuvoje XVIII a. pabaigoje – pirmoje XIX a. pusėje*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2008.

Viliūnas D., „Filosofijos amžius Lietuvoje: Apšvietos filosofavimo ypatumai“, *Kultūrologija* 10, 2003.

Viliūnas D., „Užmirštieji Apšvietos epochos pedagogikos ir mokyklų silueatai. Bajoro ugdymas XVIII a. pabaigoje–XIX a. pradžioje Marijampolės marijonų mokykloje“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis* 30, Vilnius, 2007.

*SUMMARY**IN SEARCH OF THE TRADITIONS IN POLITICAL
THINKING: STUDIES OF ENLIGHTENMENT'S
POLITICAL THOUGHT IN LITHUANIA*

Despite the fact that Lithuania is lacking the research in the field of the history of its political thought, which would be devoted to the analysis of the Enlightenment, research in the fields of history, history of literature and philosophy are trying to grasp the main contours of the Enlightened age in Lithuanian Grand Duchy. Historical studies are of particular importance, starting with general history of Lithuania and history of Vilnius University. These studies accentuate the reforms influenced by Enlightenment ideas, particularly the educational reform and political ideas presented through the Four Years Sejm and the Constitution of the 3rd May. The special attention to the Enlightenment epoch is paid in the works of Lithuanian historians Eligijus Raila, Vydas Dolinskas, Ramunė Šmigelskytė-Stukienė. Beside historical studies the research into historic literature contribute to the analysis of the Enlightenment as well. These works present historical texts in the context of the Enlightenment. The scholars Sigitas Narbutas and Kristina Mačiulytė from the Institute of Lithuanian Literature and Folklore are the main contributors in this field. The studies in the Enlightenment's philosophical thought, forming a singular history of the Lithuanian philosophical thinking are found mainly by the scholars from Lithuanian Culture Research Institute. Steponas Tunaitis and Dalius Viliūnas are the scholars working to reconstruct the philosophical tradition in Lithuania.

The main research achievement in the field of Enlightenment in general and in its political ideas should not be measured by the amount of publications and wideness of the research, but by the changing view towards the Polish-Lithuanian Commonwealth and importance of its heritage to Lithuania. The revaluation of Four Years Sejm and the Constitution of the 3rd May as integral part of Lithuanian history and part of Lithuanian Enlightenment opens the door to further research into this complex period of history, as well as an opportunity to reconstruct the tradition of Lithuanian political thinking and its influence on the present state of the mind.